

Toekomstgeletterd denken over de Informatiesamenleving

Tekst zoals door Annemarth Idenburg uitgesproken tijdens de bijeenkomst van het Platform Informatiesamenleving de VNG Overijsseldag op 22 november 2024

Goedemorgen. Ik ben Annemarth Idenburg, directeur van Trendbureau Overijssel. Trendbureau Overijssel is een onafhankelijk onderdeel van de provincie Overijssel met de opdracht om het debat over de toekomst van Overijssel te ondersteunen. Dat doen we door middel van eigen verkenningen en als sparringpartner.

Het debat over die toekomst wordt voor een belangrijk deel in uw Overijsselse gemeentehuizen en raadszalen gevoerd. Daarom stelt Commissaris van de Koning Andries Heidema dat Trendbureau Overijssel een 'nabije vriend' voor alle bestuurders en volksvertegenwoordigers in Overijssel moet zijn. En dat maakt vandaag extra bijzonder, want vandaag starten we een inhoudelijke samenwerking met VNG Overijssel en in het bijzonder met het Platform Informatiesamenleving. Een samenwerking die moet leiden tot een bijeenkomst over de informatiesamenleving voor gemeenteraadsleden in november 2025. De inhoud van die bijeenkomst bepalen we de komende maanden samen. Leidend voor deze inhoud zijn de thema's die jullie als platform hebben geformuleerd.¹

Over die thema's is ongetwijfeld al vaker gesproken. De komende periode diepen we deze thema's verder uit en inventariseren we waar vragen, interesses en zorgen liggen. Maar eerst vertel ik u graag wat meer over toekomstdenken en de manier waarop Trendbureau Overijssel daar invulling aan geeft. Uiteraard leg ik ook de link met het thema 'informatiesamenleving'.

De informatiesamenleving is – net als toekomstdenken - geen nieuw onderwerp. Het is bovendien een onderwerp met een rijke geschiedenis van toekomstvoorspellingen. Wanneer je daar van een afstand naar kijkt valt op dat in de discussie over de informatiesamenleving steeds een nieuwe techniek centraal staat. Die techniek wordt vaak als iets volkomen nieuws gepresenteerd, als iets wat alles gaat veranderen. Maar uiteindelijk gaat de discussie niet over de techniek zelf, maar over de invloed ervan op 'informatie' en op de 'samenleving'.

¹ Het betreft de volgende thema's: waardegedreven digitalisering en bestuurlijke en morele dilemma's, ict-systemen en applicaties, digitalisering en onze economie, informatieveiligheid, digitale veiligheid, de digitale samenleving en effect op gemeenten datagericht werken in verschillende domeinen, dienstverlening, smart cities en toepassingen en inclusieve digitalisering. Zie ook: vngoverijssel.nl/pages/vergaderingen/platform-infosamenleving.php

Tijdens mijn studie wiskunde heb ik geleerd dat informatie bestaat uit gegevens en feiten die zijn voorzien van betekenis. Lang ging de discussie vooral over die betekenis. Wie bepaalt wat voor betekenis de feiten hebben? En welke expertises zijn daar verantwoordelijk voor? Over het verzamelen van de feiten - de data - bestond minder discussie. Dat werd vaak beschouwd als een technisch proces waarover niet gediscussieerd hoefde te worden. Inmiddels wordt daar anders naar gekeken. Ten eerste omdat het verzamelen van de feiten en het betekenis geven minder gescheiden processen zijn dan we vaak denken. En omdat veel meer mensen zich er mee zijn gaan bemoeien.

Welke invloed heeft informatie in het creëren van een samenleving? Keer op keer blijkt dat we daar nog geen antwoord op hebben. Er is veel discussie over wat relevante **data** zijn om een samenleving te 'meten'. Er zijn veel **gegevens** over wat mensen wel en niet waarderen in een samenleving. Er is zelfs wel iets te zeggen over **hoe** een samenleving werkt. Maar over de vraag **waarom** een samenleving de ene keer wel en de andere keer niet werkt kunnen we alleen maar speculeren. Daar bestaat geen alomvattende theorie voor. En zonder een éénduidig antwoord op die waaromvraag is de toekomst niet te voorspellen.

Dat is goed te zien als je verschillende verhalen over de gevolgen van informatietechnologieën voor de samenleving uit de afgelopen zestig jaar bestudeert. Zo sprak filosoof Marshall McLuhan in zijn boek *Understanding Media* uit 1964 de verwachting uit dat massamedia, tv's en radio's het einde van het individualisme zouden inluiden en dat de wereld een 'global village' zou worden, waarin we allemaal dezelfde films en tv-programma's zouden gaan kijken en dezelfde muziek zouden luisteren.² Een kleine dertig jaar later waren er de personal computer en het world wide web die de wereld met elkaar verbonden. Dat had grote impact op financiële markten, bedrijven en universiteiten. In de jaren '90 beschreef socioloog Manuel Castells in zijn trilogie *Information age: Economy, Society and Culture* wat volgens hem de impact van deze globalisering zou zijn.³ Hij was van mening dat in die globalisering te veel mensen niet mee konden komen en achter zouden blijven en voorzag een groeiend verzet tegen die globalisering. Geen gezellige global village dus, maar een toename van actiegroepen en terrorisme. Die zich overigens mede dankzij de informatietechnologie snel konden organiseren. Met de introductie van Web 2.0 en sociale media werd het delen van informatie, feiten én 'alternatieve feiten' nog eenvoudiger en interactiever. De verwachtingen over de gevolgen daarvan voor de samenleving waren hooggespannen en liepen enorm uiteen. Van Robert Putnams *Bowling Alone* (2000) over de super geïndividualiseerde samenleving tot Clay Shirky's *Here*

² McLuhan, M. (1964). *Understanding media: The extensions of man*. New York, NY: McGraw-Hill.

³ Castells, M. (1996-1998). *The information age: Economy, society, and culture* (Vols. 1-3). Oxford, UK: Blackwell.

comes everybody (2008) dat juist een beeld schetste van een samenleving waarin steeds nieuwe collectieven ontstaan.^{4,5}

Het is moeilijk te zeggen welk verhaal het beste de impact weergeeft van alle technologische veranderingen op het gebied van het genereren en delen van gegevens en informatie. Vandaag de dag komen daar bovendien nog allerlei vragen over de impact van AI bovenop: Wat als het niet langer mensen zijn die de feiten en gegevens verzamelen en daar betekenis aan geven, maar machines? Voorlopig kunnen we daar alleen maar over speculeren. En speculeren, daar is niets mis mee. Sterker nog, dat zouden we meer moeten doen. De meest verstandige manier om over de toekomst na te denken is namelijk om je de toekomst op heel veel verschillende manieren voor te stellen en je af te vragen: wat als...? Helaas gebeurt dat bij meer systematische toekomstverkenningen nog veel te weinig.

Toekomstverkennen wordt bovendien vaak gezien als iets wat je het beste kunt overlaten aan experts. Aan mensen die weten hoe de wereld nu werkt en ontwikkelingen uit het verleden kunnen duiden. De indruk is dat die mensen ook goed weten hoe je vooruitkijkt en een deskundige inschatting kunnen maken over waarschijnlijke toekomst.

Met dat idee begon ik dertig jaar geleden ook met toekomstverkennen. Eerst op de universiteit en later bij het RIVM en het Milieu en Natuur Planbureau (tegenwoordig bekend als het Planbureau voor de Leefomgeving, PBL). Ik vergeleek toekomstverkennen met een ontdekkingsreis in onontgonnen gebied, en de beroepsgroep van toekomstverkenner met ontdekkingsreizigers die de opdracht hadden om kaarten te ontwikkelen waar de kapiteins op het 'ship of state' op zouden kunnen navigeren. Inmiddels denk ik daar anders over.

Die opvatting van toekomstverkennen komt echter nog veel terug in de toekomstverkenningen van uiteenlopende adviesorganisaties en denktanks. Het past ook goed bij het kennis- en wetenschapsbeeld waarmee mijn generatie is opgegroeid: als je weet **hoe** de wereld werkt, kun je ook voorspellen **hoe** het in de toekomst zal werken. De wereld als een ingewikkelde puzzel, die je het best door expert kunt laten oplossen. Die manier van toekomstverkennen heeft mooie resultaten opgeleverd en voor veel technische vraagstukken werkt het nog altijd goed. Maar met name voor vraagstukken waar levende wezens bij betrokken zijn, blijkt dat wetenschapsbeeld niet te kloppen. Levende wezens hebben namelijk de hinderlijke eigenschap om hun gedrag aan te passen aan veranderende

⁴ Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York, NY: Simon & Schuster.

⁵ Shirky, C. (2008). *Here comes everybody: The power of organizing without organizations*. New York, NY: Penguin Press.

omstandigheden. En dan blijken de resultaten die zijn behaald in het verleden weinig houvast te geven voor de toekomst.

De toekomst is onvoorspelbaar. Niet compleet chaotisch en willekeurig. Sommige zaken zijn absoluut waarschijnlijker dan andere zaken, maar ze zijn desondanks onvoorspelbaar, in de zin dat er een oneindig aantal waarschijnlijke toekomsten te bedenken is. Niet slechts de vier scenario's die u meestal voorgeschoteld krijgt. De meeste toekomstadviseurs weten dat ook wel, maar als je ze vraagt waarom ze dan toch met zoveel overtuigingskracht vertellen hoe de toekomst eruit kan gaan zien, antwoorden ze dat ze dat doen omdat u als beleidsmaker niet met de onvoorspelbaarheid en onzekerheden kunt omgaan die daar mee samenhangen. Ik weet niet of ze daar gelijk in hebben. Maar volgens mij is het geen goede strategie om u dan maar schijnzekerheden te geven.

Dus toen ik in 2018 solliciteerde voor de functie van directeur bij Trendbureau Overijssel heb ik verteld dat ik de aantrekkingskracht van trendanalyses en scenariostudies herken, maar dat ik denk dat het openbaar bestuur iets anders nodig heeft om toekomstgericht beleid te kunnen maken. Bovendien geloof ik dat u uitstekend in staat bent om met de onvoorspelbaarheid van de complexe wereld om te gaan. Dat doet u namelijk al elke dag. Recent onderzoek laat namelijk zien dat iedereen nadenkt over de toekomst, zelfs vaker dan dat we ons bewust zijn. Er blijkt bovendien een grote overeenkomst te zijn tussen denken over de toekomst en herinneringen ophalen uit het verleden. Dat gebeurt in hetzelfde hersengebied. Bovendien is nadenken over het verleden net zo speculatief als nadenken over de toekomst:

Wat als ik zus en zo gedaan had?

Wat als ik zus en zo ga doen?

Op het moment dat we niet heel bewust onze aandacht ergens op focussen, blijken onze gedachten heen en weer te flitsen tussen verleden, heden en toekomst. Onderzoekers noemen dat mentaal tijdreizen: het vermogen dat volgens onderzoekers maakt dat de mens als soort zo succesvol is.⁶ Het maakt dat we steeds nieuwe scenario's doordenken, onszelf mentaal trainen. Net als een topsporter die zijn wedstrijd van tevoren mentaal verbeeldt en op die manier ervaring opbouwt om uit te kunnen putten op het moment dat de prestatie daadwerkelijk wordt neergezet. Het lastige is echter dat onze mentale tijdreismachine drie belangrijke mankementen vertoont, die met name opspelen op het moment dat we bewust en systematisch over de toekomst nadenken. En dat zie je terug in veel traditionele toekomstverkenningen. Ik licht die mankementen kort toe.

⁶ Bulley, A., Redshaw, J., & Suddendorf, T. (2022). *The invention of tomorrow: A natural history of foresight*. Basic Books.

Om te beginnen zijn we geneigd om de toekomst te zien als een voortzetting van het verleden: het ging altijd al zo, dus het zal ook altijd wel zo blijven gaan. Maar we hebben onvoldoende kennis over de achterliggende processen. We staren ons blind op het **hoe** en hebben te weinig inzicht in het **waarom**. Bovendien wordt die kennis van het verleden vaak gebaseerd op een veel te korte tijdsperiode.

Ten tweede hebben we de neiging om onze eigen invloed op de toekomst te overschatten. We zijn uitermate optimistisch over het succes van onze eigen interventies. Dat is een technocratisch beeld. Het probleem zit hem meestal niet in de inschatting van de technische mogelijkheden. Een nieuwe techniek kondigt zich vaak al lang van tevoren aan. De uiteindelijke impact van een techniek op de samenleving is meestal afhankelijk van de hele structuur die er rondom een techniek nodig is. In het geval van digitalisering gaat het dan om zowel metalen die nodig zijn voor chips, geopolitieke afhankelijkheden, als het vermogen van mensen om informatie op waarde te kunnen schatten.

Het derde en misschien wel het meest intrigerende mankement is onze blinde vlek voor de verandering van voorkeuren. U kent vast nog wel dat filmpje van Frans Bromet over mobiel bellen uit 1998. 21 jaar later, in 2019, zocht Emma Wortelboer de mensen uit dat filmpje op. En uiteraard hadden de meesten van hen inmiddels al lang een mobiele telefoon. Vandaag de dag kunnen we ons niet meer voorstellen dat we die niet bij de hand hebben...⁷

Het mooie is: Als we ons eenmaal bewust zijn van deze mankementen, kunnen we ze ook omzeilen. En dan blijkt dat iedereen een waardevolle bijdrage kan leveren aan het nadenken over de toekomst. Kennis en ervaring over het verleden en het heden blijven relevant en experts worden niet overbodig, maar ze moeten wel worden aangevuld met de verbeeldingskracht van iedereen die bereid is zich serieus over een 'wat als...' vraag te buigen. Onze oproep is dus om samen met ons die vragen te gaan formuleren, alternatieven te onderzoeken en te speculeren. Dat willen we ook in de komende periode met u doen. Om zo tot belangrijke en inspirerende vragen voor vandaag en morgen te komen die helpen bij het vormen van een mooi programma over de informatiesamenleving volgend jaar.

⁷ Beide video's zijn hier te bekijken: bnnvara.nl/dewerelddraaitdoor/artikelen/mobiel-bellen-1998-vs-nu-yung-dwdd